

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه یزد
دانشکده زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

رساله برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
زبان و ادبیات فارسی

تصحیح انتقادی مثنوی خداوندنامه ملک الشعرا صبای کاشانی
(بخش چهارم: از غزوه احد تا وفات پیامبر اکرم (ص))

استاد راهنما:

دکتر سید محمد حسینی شبانان

استاد مشاور:

دکتر مهدی ملک ثابت

پژوهش و نگارش:

خدیجه طالبی

تیر ماه ۱۳۹۱

تقدیم بہ:

پدر شہیدم

او کہ عشق را بہ ساحت مدرسہ آورد و خویش را بہ خلعت «شہادت» آراست تا ترنم دلنشین «تریت» در

کسترہ ہستی طنین افکند.

ہم او کہ پیروز ماندان، در آزمون زندگی از ذلت دنیا رست و بہ عزت عقی پست و الگوی تمام عیار و

جاودانہ نظر بہ وجہ اللہ گردید.

امید کہ حق پدری و شان فرزندمی اش را بتوانم بہ جا آرم.

قدردانی

درود بر انسان‌هایی که برای دیگران گفتند و نوشتند و آموختند، انسان‌هایی که عظمت خودشان را در آموختن درس زیستن نشان دادند و یاد دادند آنچه باید می‌دانستیم و آموختند آنچه باید می‌آموختیم.

از قدردانی گفتن، تجربه‌ای بس شیرین و دلرباست. انسان در تدوین این گزارش و طرح این سخن، لحظه به لحظه، لذت می‌برد. لذتی که زاییدهٔ تاثیر تشکر و سپاس است، سپاس از تمام کسانی که الفبای صداقت و دانش‌دوستی راستین را برای ما هجی کردند.

همه هستی کلامم را در عبارتی کوتاه می‌ریزم تا از زحمات استاد ارجمند، **آقای دکتر سید محمد حسینی شبانان**، استاد راهنما که این حقیر را از رهنمودهایشان بهره‌مند کردند، تشکر و قدردانی کنم. همچنین زحمات استاد گرامی جناب **آقای دکتر مهدی ملک ثابت** که سمت مشاورهٔ این پایان‌نامه را پذیرفتند و مشوق من در این راه بودند ارج می‌نهم. سپاسگزار زحمات جناب **دکتر یدالله جلالی** هستم که الحق والانصاف شاکلهٔ اصلی این پایان‌نامه را که شامل طرح و چیدمان کلی آن است پایه‌ریزی فرمودند. **قدردان محبت جناب آقای دکتر سید محمود الهام بخش** استاد اخلاقی نیز هستم که، اخلاق حسنهٔ ایشان شامل حال همهٔ دانشجویان گردیده و تمامی استادان گروه ادبیات فارسی دانشگاه یزد که در دو دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد مشوقم بودند و به هر گونه‌ای مرا یاری نمودند و بندهٔ حقیر و این پایان‌نامه را تا نهایت کار، مدیون آموخته‌های خود کردند.

نمی‌توان به سادگی از الطاف **خانم مطهری نیا** گذشت، بانوی محترمی که نهایت نظم و یاری را در امور دانشجویان رعایت نموده و همیشه کارگشای مسایل اداری ما بوده‌اند. در پایان از هم‌درسان گرامی آقایان حمیدرضا نفر، بشیر علوی و خانم شیروانی که الطافشان شامل حال اینجانب گردید تشکر می‌کنم.

چکیده:

فتحعلی خان صبای کاشانی در اواخر قرن دوازدهم در شهر کاشان به دنیا آمد. درباره تاریخ تولد وی تردید وجود دارد. برخی آن را سال ۱۱۷۸ ه.ق و برخی ۱۱۸۰ ه.ق دانسته‌اند. او با علاقه ای که به حماسه و حماسه‌سرایی داشت توانست خود را با نوشتن شهنشاها نامه و خداوندنامه به جرگه حماسه سرایان ایران وارد سازد.

حماسه از جمله انواع شعر است که به معنی شجاعت و دلآوری است و در اصطلاح به شعری گفته می‌شود که مفاهیمی چون رزم و پهلوانی را در یک جریان تاریخی یا فرا تاریخی بیان می‌کند. حماسه انواع متعددی چون حماسه‌های ملی، اساطیری، عرفانی و دینی دارد که هر کدام خصوصیات خاص خود را دارا است.

حماسه دینی که قهرمانش یکی از شخصیت‌های مذهبی است در ایران قبل از اسلام نیز وجود داشت منتها با ورود اسلام به ایران و ظهور جریاناتی مثل جنگ‌های پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) و جریان غم‌انگیز عاشورا چهره‌ی مستقلی به خود گرفت و شیعیان با عاطفه‌ی خاص خود که نسبت به ائمه و مصیبت‌های آنان داشتند هر جا که لازم می‌شد آن صحنه‌ها را به نظم می‌کشیدند و سوز و گدازها یا رشادت‌ها و دلآوری‌های بزرگان مذهبی خود را در کلام و عبارت‌هایی زیبا ترسیم می‌کردند.

صبای کاشانی با سرودن منظومه‌ی خداوندنامه که مشتمل بر حدود سی هزار بیت است از دلآوری‌های پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) در جنگ‌های صدر اسلام سخن گفت و کوشید پا جا پای فردوسی بگذارد با این تفاوت که شخصیت‌های خداوندنامه صبای کاشانی، چهره‌ای کاملاً تاریخی و واقعی داشته‌اند. البته صبای کاشانی در خداوندنامه و حماسه‌های دیگر خود اصلاً نتوانست هنرنمایی فردوسی را در حماسه‌سرایی تکرار کند، ولی اثری زیبا و دلنشین در شرح دلآوری‌های مولا علی (ع) و پیامبر اسلام (ص) به تاریخ ادبیات ایران عرضه کرد. جنگ احد که از جنگ‌های معروف صدر اسلام است توسط صبای کاشانی در خداوندنامه به نظم کشیده شده است و این قسمت که از بیت ۱ شروع می‌شود و تا بیت ۴۷۶۱ ادامه می‌یابد حوادثی را که از جنگ احد

تا وفات پیامبر بزرگ اسلام(ص) به وقوع پیوسته به صورتی دلنشین در خداوندنامه جای داده است. این پژوهش عهده‌دار بررسی و تصحیح انتقادی همین قسمت اخیر و رفع مشکلات و نقایص موجود در نسخه اصلی است که از کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران گرفته شده و با نسخه بدل که در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران موجود است مقایسه گردیده است. در کنار تصحیح متن، به بررسی پند و اندرزهای بکار گرفته شده در این قسمت خداوندنامه نیز همت گماشته شده و در نهایت، شرح و تعلیقات و معرفی اعلام متن افزوده شده است.

کلمات کلیدی: صبای کاشانی، خداوندنامه، حماسه دینی، شعر دوره قاجار، اندرز.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ج	پیشگفتار.....
۱	فصل اول: مبادی تحقیق.....
۲	تعریف موضوع.....
۳	اهداف تحقیق.....
۳	کاربرد نتایج تحقیق.....
۳	سابقه تحقیق.....
۴	کلمات کلیدی.....
۵	سؤالات پژوهشی.....
۵	روش تحقیق.....
۷	فصل دوم: مقدمه.....
۸	الف) زندگی و آثار صبای کاشانی.....
۸	نام و نشان.....
۱۰	آثار صبا.....
۱۱	ب) درباره خداوند نامه.....
۱۳	پ) حماسه.....
۱۶	ت) حماسه‌های دینی.....
۲۰	ث) اخلاق در حماسه.....

۲۲	.....چ(پند و اندرز
۲۵	.....چ(اندرز در خداوندنامه
۵۳	.....ح(نتیجه گیری
۵۵	.....خ(معرفی نسخ خداوند نامه و روش تصحیح
۵۵	.....معرفی نسخه ها
۵۵	.....ویژگی های رسم الخط
۵۶	.....روش تحقیق
۵۷	.....علائم اختصاری
۵۹	.....تصویر نسخه اساس
۶۰	.....تصویر نسخه بدل
۶۱	.....فصل سوم: متن خداوندنامه
۳۳۵	.....فصل چهارم: تعلیقات
۴۲۴	.....اسامی و اعلام خاص
۴۲۹	.....منابع و مأخذ

پیشگفتار:

ضرورت بیرون کشیدن آثار بزرگان از زیر غبارهای تاریخ، کاری است ضروری و پسندیده، آثاری که هر کدام به نوبه خود به گونه‌ای در روشن ساختن زوایای تاریک تاریخ موثر واقع خواهد شد. تاریخ ادبیات ایران نیز پر از آثاری است که هنوز نتوانسته‌اند چهره واقعی خود را به جامعه ادبی و هنری نشان دهند. آگاهی انسان از چگونگی این آثار منوط به بیرون کشیدن آنها از قفسه‌های نسخه‌های خطی است تا بتوان آنها را تحت واکاوی قرار داد و به قفسه کتاب فروشی‌ها رساند.

ضرورت بررسی موضوع نسخه‌ها و تصحیح آنها از نظر عقلی، بروشنی آشکار است، زیرا جدا کردن سره از ناسره، روی در کمال دارد و اگر این امر حول یک اثر ادبی باشد به زنده کردن یک اثر ادبی با معیارها و میزان‌های علمی می‌انجامد که کاری ارزشمند و ماندگار خواهد بود، زیرا با تصحیح نسخه‌های قدیمی، می‌توان از دیدگاه‌های بزرگان یک دوره تاریخی آگاه شد. از سوی دیگر، خوبی یا بدی متن را زمانی می‌توان محقق کرد که آن را از کهنگی و فرسودگی بیرون کشیده و استوار و قابل استفاده کرده باشیم، تصحیح نسخه‌های قدیمی از یک سو در توزیع و نشر آن اثر مؤثر واقع می‌شود و از سوی دیگر آیندگان را از تفکرات نویسنده یا شاعری آگاه می‌کند و موقعیتی را ایجاد می‌نماید که باعث اعتلای آن اثر ادبی تواند بود.

از آنجا که شناخت متون کهن و بررسی آنها یک وظیفه ادبی محسوب می‌شود، از همان اوایل گفتگو پیرامون عنوان پایان نامه و چگونگی آن، بر آن شدم تا عهده‌دار امر خطیر تصحیح متن شوم و این تمایل با راهنمایی‌های جناب دکتر جلالی همراه گشت و نتیجه این شد به تصحیح نسخه بیردازم و از آنجا که بخشهایی از این نسخه توسط دوستانی دیگر کار شده بود ولی هنوز بخش‌های دیگری در آن نسخه وجود داشت که تصحیح نشده بود، بنابراین قسمت‌هایی را که از جنگ احد آغاز می‌شود تا وفات پیامبر با راهنمایی و ارشاد استادان بزرگوار عهده‌دار شدم.

انجام این کار البته با مشکلاتی نیز همراه بود بخصوص زمانی که واژه‌ای نه در نسخه اساس قابل رؤیت و خوانش بود و نه در نسخه بدل و ناگزیر با توجه به شیوه تصحیح قیاسی با موازین وزنی و معیارهای مفهومی، مورد به مورد حل و فصل می‌شد.

اینجانب تا آنجا که در وسع آگاهی‌ام بود این بررسی‌ها را انجام می‌دادم و در صورت عدم موفقیت، با هم‌رایی و مشورت استاد راهنما و دیگر استادان بزرگوار گروه زبان و ادبیات فارسی به این امر مبادرت می‌کردم.

در راه این تحقیق از منابع کتابخانه‌ای دانشگاه یزد، کتابخانه عمومی وزیری یزد، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران و کتابخانه دستمالچی و نیز پژوهشکده دکتری گروه ادبیات استفاده شده که از همکاری کتابداران و مسئولان مربوط سپاسگزارم.

در اینجا بر خود لازم می‌دانم که با تمام وجود و هستی علمی و توان خود، ابراز سپاس نمایم از استادان راهنما و مشاور بزرگوار، حضرت آقایان **دکتر شبانان و دکتر ملک ثابت** که نهایت یاری را در این امر محقق نمودند. نمی‌توان در این راستا از زحمات **دکتر جلالی** براحتی چشم پوشی کرد و نشانی از سپاس بی‌قیاس به جای نگذاشت، از آن وجود پر برکت نیز سپاسگزاری می‌کنم.

و در آخر کلامی را نمی‌یابم که در خور همراهی و همیاری یاری دلسوز و همسوی وفادار و فداکار بدانم که نه تنها مسیر پایان نامه را برایم روشن ساخت و به این اثر شکل داد و آن را مدون نمود، بلکه معنای ناب زیستن را از صداقت کلام و احساس صمیمانه‌اش هدیه گرفتم، دلنوازی که در هیچ مسیری از زندگی، شانه از بار زحمت خالی نکرد و همچنان به آرامی، ترنم نرم زندگی را در گوش جانم می‌سراید.

خدیجه طالبی

تیرماه ۱۳۹۱

فصل اول:

مبادی تحقیق

تعریف موضوع

در میان شعرای دربار فتحعلی شاه، از همه مشهورتر فتحعلی خان کاشانی متخلص به «صبا»ست. او اهل کاشان و از تبار یکی از خانواده های اصیل آن دیار بود. صبا ابتدا از مداحان

لطفعلی خان زند بوده و دیوانی در مدح این شاهزاده داشته است. او در سال ۱۲۱۱ هجری قمری، به تهران رفت و در سال بعد، در جشن تاجگذاری فتحعلی شاه قصیده‌ی غزایی انشاد کرد که مورد توجه شاه قرار گرفت و در آن زمان، لقب ملک‌الشعرایی یافت. در سال ۱۲۲۸ هجری قمری به دستور شاه کتابی را در بحر متقارب (بر وزن شاهنامه فردوسی) به نام شهنشه‌نامه به نظم در آورد که سرودن آن سه سال به طول انجامید.

ملک‌الشعراى صبا در ادبیات فارسی تبحر کامل و به لغت عرب احاطه‌ی کافی داشت. وی اشعار زیادی از غزل، مثنوی، رباعی و ترجیع بند سروده، اما هنر بزرگ او قصیده‌سرایى است. صبا در این فن، در عین پیروى از انورى، سبک خاصى نیز داشته که بعدها، شعرایی همچون قاننى شروانى و ادیب الممالک فراهانى از آن تقلید کرده اند.

صبا علاوه بر شهنشه‌نامه، مثنوی به نام «خداوندنامه» در بیان معجزات پیامبر اسلام (ص) و جنگها و دلیریهای حضرت علی (ع) به همان سبک در کارنامه‌ی زندگی شصت ساله‌اش دارد. علاوه بر آنها، دو رساله‌ی منظوم به نام‌های «عبرت نامه» به تقلید از «تحفة‌العراقین» خاقانی و «گلشن صبا» به تقلید از «بوستان» سعدی (در اندرز به فرزند خود) از آثار اوست. صبا در مثنوی خداوند نامه علاوه بر بیان مطالب تاریخی، به بیان اندرزهای اخلاقی نیز پرداخته است.

پرداختن به اخلاقیات همیشه از اهداف نویسندگان و شاعران ایران بوده است و این پدیده در آثار کهن فارسی، بوفور دیده می‌شود چنانکه در ادبیات کهن ملت‌های دیگر نیز وجود دارد. این اخلاقیات که زمینه‌های اصلی آن عقاید و فرهنگ است در مضامین شعری صبا جایگاه خاصی به خود اختصاص داده که می‌توان گفت همگی بر پایه نصیحت و دور اندیشی است.

موضوع این پایان‌نامه تصحیح انتقادی مثنوی «خداوند نامه» بخش چهارم: از غزوه‌ی احد تا وفات پیامبر اکرم (ص) است که بر اساس دو نسخه‌ی خطی محفوظ در کتابخانه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران صورت می‌گیرد. همچنین، در این پژوهش حکمت‌ها و اندرزهای این بخش از مثنوی جداگانه بررسی خواهد شد.

اهداف تحقیق

در این پایان‌نامه تلاش می‌شود صورت صحیح بخش چهارم مثنوی خداوندنامه با توجه به معتبرترین نسخه‌های خطی موجود ارائه گردد. همچنین بررسی حکمت‌ها و اندرزها در بخش تصحیح شده هدف دیگر این پژوهش است و نیز توضیحات لازم برای متن تصحیح شده هدف پایانی این پژوهش را تشکیل می‌دهد.

کاربرد نتایج تحقیق

یافته‌های این پژوهش می‌تواند برای پژوهشگران ادبیات دوره بازگشت، علاقه‌مندان به تصحیح نسخ خطی، دوستداران شعر آیینی و حماسه دینی و نیز دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی مفید واقع شود.

سابقه تحقیق

اولین تذکره ای که از صبا یاد کرده «زین‌المدایح» (۱۲۱۸ق) تألیف محمد صادق وقایع نگار مروزی است. (وقایع نگار، به نقل از گلچین معانی، ج ۱، ص ۶۸۸). منابع دیگری نیز درباره زندگی و آثار صبا مطالبی بیان کرده اند از جمله این تذکره‌ها، «تذکره‌اختر» (۱۲۲۲ق) از احمد گرجی نژاد تبریزی، «تذکره انجمن خاقان» (۱۲۳۴ق) از فاضل خان گروسی، «تذکره رساله دلگشا» (۱۲۳۷ق) از علی اکبر نواب شیرازی، «نگارستان دارا» (۱۲۴۱ق) از عبدالرزاق بیگ‌دنبلی و «سفینه‌المحمود» (۱۲۴۷ق) از محمود میرزای قاجار است. در مقدمه «گلشن صبا» (۱۳۱۳) نیز محمد تقی بهار از سبک صبا تعریف کرده ولی آن را خشن دانسته است. (ص-د-یا). همچنین، ابراهیم صفایی در کتاب «نهضت ادبی ایران در عصر قاجار» (۱۳۱۸) خلاصه‌ای از زندگی صبا را آورده و رعایت صنایع لفظی و معنوی را از ویژگی‌های سبک وی دانسته است. (صص ۱۶-۸).

در کتاب «حماسه‌سرایی در ایران» (۱۳۲۱) تألیف ذبیح الله صفا، خداوندنامه صبا جزو مفصل-ترین حماسه‌های دینی معرفی شده و صفا معتقد است صبا بسیاری از تعبیرات و اصطلاحات

شاهنامه را در اثر خود به کار گرفته است. (ص ۳۸۶). «از صبا تا نیما» (۱۳۵۰) تالیف یحیی آرین پور از دیگر منابعی است که در خصوص زندگی و آثار صبا سخن به میان آورده و نکته هایی را درباره سبک شعری او بیان کرده است. (ج ۱، صص ۲۸-۲۰). همچنین « فهرست نسخه های خطی فارسی» (۱۳۵۱) تالیف احمد منزوی پس از معرفی خداوند نامه، پانزده نسخه خطی موجود از این اثر را معرفی کرده است. (ج ۴، ص ۲۷۸۷).

علاوه بر اینها مهدی حمیدی شیرازی در کتاب « شعر در عصر قاجار» (۱۳۶۴) از صبا انتقاد کرده و او را دارای سبک خاصی ندانسته است. (صص ۲۹-۳۰). شمس لنگرودی در «مکتب بازگشت» (۱۳۷۲) صبا را از ائمه مکتب بازگشت معرفی کرده است؛ اما محتوای اشعار او را سخیف و فروتر از فردوسی می داند و تخیلی بودن مثنوی شهنشاها نامه وی را بصراحت بیان می کند. (صص ۱۳۵-۱۲۵). در « دانشنامه زبان و ادب فارسی » (۱۳۸۸) نیز سید علی آل داوود بعد از توضیحاتی در مورد صبا و ویژگی های خداوند نامه چند نسخه خطی از این کتاب را معرفی می کند که تا کنون به چاپ نرسیده و اشاره می نماید که وی از خاندانی است که اکثر آنها در شمار ادبای عصر قاجار محسوب می شوند. (ص ۱).

کلمات کلیدی

صبای کاشانی، خداوند نامه، حماسه دینی، شعر دوره قاجار، اندرز.

سوالات پژوهشی

۱- صورت صحیح مثنوی خداوندنامه (بخش چهارم: از غزوه احد تا وفات پیامبر (ص)) با توجه به معتبرترین نسخه های خطی موجود، کدام است؟

۲- چه حکمت‌ها و اندرزهایی در خداوندنامه به کار گرفته شده است؟

۳- برای فهم دقیق بخش تصحیح شده خداوند نامه چه توضیحاتی ضرورت دارد؟

روش تحقیق

این پایان نامه از نوع بنیادی است که با استفاده از شیوه تحلیل- توصیفی به روش کتابخانه‌ای انجام می‌گیرد. به این منظور، ابتدا دو نسخه از نسخه‌های خطی موجود از خداوند نامه فتحعلی خان صبای کاشانی تهیه می‌گردد که عبارتند از:

۱- نسخه محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۲۶۸۴

۲- نسخه محفوظ در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به شماره ۳۷ ب.

برای تصحیح متن مزبور، نسخه موجود در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۲۶۸۴ به عنوان نسخه اساس، ملاک عمل قرار می‌گیرد و با نسخه دیگر مقایسه می‌شود و پس از مقدمه‌ای در احوال و آثار و ویژگی اندرزهای بخش تصحیح شده، تعلیقات متن نیز تهیه خواهد شد.

فصل دوم:

مقدمه مصحح

الف) زندگینامه فتحعلی خان صبای کاشانی

نام و نشان

ملک الشعرا فتحعلی خان صبای کاشانی یکی از ستارگان درخشان شعر پارسی است که در اواخر قرن دوازدهم و در اوایل قرن سیزدهم هجری، در آسمان ادب ایران درخشید و از نظر کثرت اشعار و تنوع آثار علاوه بر آنکه معاصران خود را تحت الشعاع قرار داد، در امر تحول و نهضت ادبی آن زمان نیز پیشرو بود. وی به سال ۱۱۷۹ ه.ق، در یک خانواده بزرگ کاشان دیده به جهان گشود.^۱ فقط کتاب حاجی بابای اصفهانی است که نامی دیگر از شاعر را آورده هر چند که او نیز دچار تحریف شده، اما گویی از تحریفات مؤلف بوده است و شاید مؤلف نخواست است جریان او را آشکارا بیان کند.^۲

فتحعلی خان در انواع و اقسام شعر مهارت داشته و در هر رشته آثار ممتازی از خود به یادگار گذاشته است که نمودار وسعت معلومات و قدرت طبع سخن پرداز اوست، ولی بیشتر تبحر و تخصص او در سرودن قصاید و مثنویات است و آثارش اغلب در این دو قالب (قصیده و مثنوی) شکل گرفته اند.

صبا با داشتن استعداد و نبوغ فطری به شغل پدر که موروثی آن خانواده بود التفاتی نکرد و در راه تحصیل علم و ادب و کسب کمالات کوشش فراوان نمود. او نزد حاج سلیمان صباحی بیدگلی از شعرای معروف زندیه که معاصر و مصاحب هائف اصفهانی و آذر بیدگلی است، کسب قیض کرد و از فضایل و کمالات این استاد مستفید گردید. وی به خاطر کمالاتی که در وجودش موجود بود به خدمت فتحعلی شاه قاجار درآمد به طوری که از طرف آن سلطان حکومت زادگاهش کاشان و همچنین قم را به وی دادند و لقب ملک الشعرای را نیز به او که جوانی سی و چند ساله بود تفویض نمودند، ولی سرانجام سعایت دشمنان و حاسدان باعث شد که او از شغل حکومت کناره بگیرد و کنج عزلت را برای خود انتخاب کند.^۳

صبا در شهر کاشان به تحصیل علوم متداول زمان خود پرداخت. وی همچنین در هنر نقاشی

---

^۱ . یحیی آرین پور، از صبا تا نیما، چاپ پنجم، تهران، زوار ۱۳۷۲، ص ۲۰.

^۲ . جیمز موریه، سرگذشت حاجی بابای اصفهانی، ترجمه میرزا حبیب اصفهانی، چ دوم، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۰، ص ۴۴.

^۳ . یحیی آرین پور، از صبا تا نیما، ص ۲۰.

طبع آزمایی کرده است. «استادش در شاعری حاجی سلیمان بیک صباحی بیدگلی بود و تخلص صبا را صباحی به او داد.»^۱ وی گذشته از فن شعر که در آن استاد مسلم بود در فنون پیکر تراشی، نقاشی، منبت کاری، خوشنویسی و موسیقی نیز از کم نظیران عصر خود شمرده می شد. چند نمونه از نقاشی های وی هم اکنون در موزه کاخ گلستان موجود است.

از جمله مناصبی که صبا عهده دار آن شد، حکومت قم و کاشان بود. مدتی نیز کلیدداری مقبره حضرت معصومه را بر عهده داشت. همچنین احتساب ممالک محروسه به او تفویض شد و به لقب احتساب الممالک مفتخر گردید. در سال ۱۲۱۸ ه.ق، شاه او را برای نظارت بر ساختن ضریح نقره مشبک مرقد مطهر امام حسین (ع) به رشت فرستاد.^۲

صبا علاوه بر قم، کاشان و رشت، در دوران حکومت زندیان نیز مدتی از عمرش را در شیراز سپری کرد. در سال ۱۲۳۳ ه.ق به علت بروز قحطی، با هیأتی برای دادن اعانه به مردم به خراسان رفت. همچنین، از طرف شاه یک سفر به آذربایجان و ترکستان ماموریت یافت.^۳

بعد از سفر خراسان، با سمت پیشخدمت و ندیم خاص، با عنوان ملک الشعرايي در دربار باقی ماند و همه شاعران معاصرش در آثار خود به نیکی و احترام از او یاد کرده اند.^۴

درباره تاریخ وفات فتحعلی خان صبا نیز چون ولادتش تردید وجود دارد. برخی تذکره ها سال ۱۲۳۷ ه.ق و بیشتر تذکره ها و آثاری که شرح حالی از صبا ذکر کرده اند سال ۱۲۳۸ ه.ق را سال وفات وی دانسته اند.^۵ مدفن وی در جوار حرم حضرت معصومه (س) است.

پس از صبا، فرزندان و بستگانش چون حسین خان عندلیب، ابوالقاسم خان فروغ و میرزا احمد خان صبور (برادرزاده صبا) قدم در راه شاعری گذاشتند. مشهورترین شاعر خاندانش محمود خان فرزند حسین خان عندلیب است که ملک الشعرايي زمان ناصرالدین شاه بود.

۱. جیمز موریه، سرگذشت حاجی بابای اصفهانی، ص ۴۴.

۲. ابراهیم صفایی، نهضت ادبی در عصر قاجار، نشریات کتابفروشی ابن سینا، ص ۱۴.

۳. یحیی آرین پور، از صبا تا نیما، ص ۲۱.

۴. عنایت الله شکبیا پور، اطلاعات عمومی، چاپ هفتم، تهران، کتابفروشی اشراقی، ۱۳۴۸، ص ۳۳.

۵. یحیی آرین پور، از صبا تا نیما، ص ۲۱.

آثار صبا

صبا شاعری مستعد و با ذوق بود و با توجه به قریحه شاعری که داشت، در گروه شاعران پر کار محسوب می شود. آثار وی از این قرار است.

شهنشاهنامه: با توجه به اینکه صبا کاشانی علاقه وافری به هم سوئی با شاعر طوس داشته، به پیروی از او، مثنوی به بحر متقارب، در سی هزار بیت می سراید و آن را شهنشاهنامه نام می نهد. این مثنوی در توصیف وقایع سلطنت فتحعلی شاه و مختصری از تاریخ اجداد اوست که در طول سه سال، به نام فتحعلی شاه به نظم درآمده است.

خداوند نامه: مثنوی خداوند نامه، مفصل ترین حماسه دینی^۱ فارسی است که در بیش از سی هزار بیت، در توصیف غزوات حضرت رسالت پناه(ص) و غزوات امیرالمؤمنین علی(ع) تا داستان لیله الهریر است. این مثنوی در طول سه سال به اشارت فتحعلی شاه سروده و به او تقدیم شده است.

عبرت نامه: مثنوی در مدح فتحعلی شاه و آمیخته به اندرز و هجو، به تقلید از تحفةالعراقین خاقانی در سی هزار بیت سروده شده است.

گلشن صبا: به سبک و سیاق بوستان سعدی که تاکنون دوبار به طبع رسیده است.

خلاصه الاحکام (رساله شک و سهو نماز): منظومه ای است در مسائل نماز بر طبق فتوای میرزای قمی که در سیصد بیت سروده شده است.

لیلی و مجنون: که به گفته خود صبا، در تعریف و توصیف چیزهای ندیده و وهمی، مانند عشقبازی گل و بلبل است.

از دیگر آثار صبا یوسف و زلیخا، شکارستان و هفت پیکر را می توان نام برد.

---

^۱. ذبیح الله صفا، حماسه سرایی در ایران، چاپ پنجم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۹، ص ۳۸۶.

ب) دربارهٔ خداوند نامه

مثنوی خداوندنامه، مفصل‌ترین حماسهٔ دینی در بیش از سی هزار بیت، در توصیف غزوات حضرت رسالت پناه (ص) و غزوات امیرالمومنین (ع) تا داستان لیلۃالهریر است. این مثنوی در طول سه سال، به اشارت فتحعلی شاه سروده و به او تقدیم شده است. این اثر از منظومه‌های حماسی دینی در این دوره است، که بیشترین بخش را به احوال علی ابن ابی‌طالب (ع) و خلافت وی و نبردهای او، بخصوص جنگ صفین اختصاص داده است. این منظومه به تقلید از شاهکار استاد طوس سروده شده و به همین سبب، شاعر در آن بسیاری از اصطلاحات شاهنامه را به عاریت گرفته که خود بعدها مورد تقلید سروش اصفهانی قرار گرفت. قالب شعری خداوندنامه مثنوی است و از آنجا که وزن فعولن فعولن فعل بحر متقرب مثنی محذوف با حماسه تناسب دارد، صبای کاشانی اثرش را که منظومه‌ای حماسی است بدین وزن سروده است. نظم پرداز دربار فتحعلی شاه، صبای کاشانی، در انتخاب قافیه و ردیف، خود را در تنگنا قرار نداده و بنابراین، دشواری و تکلف چندانی در سرایندگی او به چشم نمی‌خورد. در برخی از ابیات نیز به منظور رعایت وزن از الف اطلاق و صنعت ذوقافیتین بهره برده است.

در این قسمت از لشکر کشیدن و تهیه دادن سپاه قریش در مکه معظمه به آهنگ جنگ احد گرفته تا آمدن ابوسفیان در برابر حضرت و متغیر گشتن حضرت محمد(ص) از فرار ابوبکر و عمر و نامه نوشتن حاطب‌ابن‌ابی از عزیمت حضرت رسالت پناه (ص) به جانب مکه به قریش؛ همگی به صورت نظم‌ی روان و الفاظی دلنشین توسط صبای کاشانی سروده شده تا «آمدن جبرئیل از حضرت رب جلیل نزد جناب پیغمبر (ص) و بعد، آمدن عزرائیل» که با کسب اجازه از پیامبر (ص) جان نازنین آن حضرت والا مقام و سرور کاینات به ملکوت اعلیٰ نزد خداوند بزرگ برمی‌گردد و وفات پیامبر شکل می‌گیرد. فخامت و استواری کلام در این صحنه، با عاطفهٔ حاکم بر مضمون آن متناسب است. آری شعر وقتی می‌تواند دلنشین‌تر و مؤثرتر واقع شود که همهٔ عناصر آن در خدمت عاطفه قرار گیرند. اگر جایی که بزم است آهنگ و موسیقی‌های دیگر این مفهوم و عاطفه را یاری نکنند نمی‌توان ادعا کرد که همه چیز در خدمت عاطفه قرار می‌داده یعنی آنجا که تراژدی